

Vroegtijdige ondersteuning voor ouders bij relatieproblemen en scheiden in Twente

*Analyse in opdracht van de
Twentse Transformatie*

Colofon

Samenstelling

Annemarie van Beem, orthopedagoog/ beleidsadviseur GGD Twente,
tevens lid van het platform scheiden en omgang Twente.
Hanneke Winkelhorst, toegepast psycholoog en trainee GGD Twente

Uitgave

In opdracht van Annabet Jongkind, Ontwikkeltafel 1 Twentse Transformatie
GGD Twente, Enschede, maart 2021.

Copyright

©GGD Twente, maart 2021.

Overname is toegestaan, mits volledige bron wordt vermeld.

Inleiding

Elke scheiding is een levensgebeurtenis voor ouders en hun kind(eren). Of ouders nu gehuwd of ongehuwd, met of zonder geregistreerd partnerschap samenwoonden, maakt daarbij niet uit. Gelukkig verloopt niet elke scheiding per definitie problematisch, maar tegenwoordig komen er wel steeds meer complexe scheidingen¹ voor, met omstandigheden waarvan bekend is dat die schade toebrengen aan kinderen. In 2019 gaf Jeugdbescherming Overijssel bijvoorbeeld aan dat in meer dan 50% van hun casussen een “vechtscheiding” speelde (Kennispunt, 2020). Vooral langdurig voortslepende, ernstige conflicten tussen ouders zijn schadelijk voor de ontwikkeling van kinderen. Een groot aantal kinderen in de jeugdzorg heeft een levensgeschiedenis waarin scheidingsproblemen van ouders een rol in spelen. De auteurs van de *‘Richtlijn Scheiding en problemen van jeugdigen voor jeugdhulp en jeugdbescherming’* herziene versie 2020 (4e druk) vermelden het groeiend besef dat om schade bij kinderen als gevolg van scheidingen te voorkomen we allereerst hun ouders moeten helpen (Van der Valk, van den Berg, van der Veldt, Anthonijsz, & Spruijt, 2020).

Mede om hiermee inzet van jeugdzorg in Twente te voorkomen of te vernieuwen wil ontwikkeltafel 1 van de Twentse transformatie bereiken dat ouders met relatieproblemen, die (overwegen te) gaan scheiden, of die maximaal 2 jaar geleden gescheiden zijn, vroegtijdig ondersteuning kunnen krijgen.

De Twentse Transformatie en de ambitie voor het ondersteunen van ouders

“Transformatie is een middel om een maatschappelijk doel te bereiken”. Hierbij zijn *Integraal werken, een lerende cultuur, maatwerk, en de mens centraal stellen belangrijke elementen* (Bakker-Klein, 2018). Het maatschappelijk doel van de ontwikkeltafels van de Twentse Transformatie is om de jeugd in Twente een mooie toekomst te bieden.

Om gezamenlijk te komen tot transformatie binnen het jeugddomein zijn in Twente drie ontwikkeltafels ingericht. Hier werken zorgaanbieders van jeugdhulp, gemeenten, organisaties binnen het gedwongen kader jeugdhulp en onderwijskoepels samen met als drijfveer dat ieder kind perspectief op een mooie toekomst verdient. De organisaties onderzoeken samen hoe de zorg radicaal anders kan worden georganiseerd en hoe zij samen effectiever kunnen worden, door samen te ontwikkelen, werken, leren, sturen, beheren, monitoren en reflecteren. Om de doelstellingen te realiseren is gedurende 3 jaar t/m 2021 een transitiebudget beschikbaar².

Ontwikkeltafel 1

Aan ontwikkeltafel 1 staat het thema *‘In Twente groeit de jeugd op in haar eigen omgeving’* centraal. De bestuurders van de 14 Twentse gemeenten en de grote zorgaanbieders hebben in mei 2019, bij de start van ontwikkeltafel 1 aangegeven dat zij graag een beweging op gang willen brengen waarbij de focus ligt op:

- Het verminderen van kinderen in de jeugdzorg door het verbeteren van hun leefomgeving.
- Het terugdringen van uithuisplaatsingen door het versterken van ambulante en deeltijdbehandelingen.
- Het voorkomen dat jongeren in leefgroepen opgroeien door goede alternatieve kleinschalige woonplekken te organiseren die eigenschappen hebben van het gezinsleven.

¹ In de herziene richtlijn scheiding 2020 van het NJI is gekozen voor de term “complexe scheiding”. Dat is een scheiding waar ouders door aanhoudende ernstige conflicten het belang en welzijn van de kinderen uit het oog verliezen, en daarnaast ook het wederzijds belang.

² Voor meer info zie <https://www.samen14.nl/twentse-transformatie/>

- Het waarborgen van beschikbaarheid van de zorg door beheersbaarheid van de kosten middels efficiency.

De beoogde beweging wordt gestimuleerd door de doorstroming te verbeteren en door de expliciete preventieve insteek die gekozen is. Om tot afbakening van het project te komen is er een keuze gemaakt uit de vele verschillende vraagstukken die voorbij gekomen zijn. Op basis van de transformatie gedachte, de beweging die de bestuurders voor ogen hebben en de knelpunten die door het Proces-team zijn geconstateerd, zijn er drie ontwikkelteams geformeerd. De thema's die gekozen zijn hangen nauw met elkaar samen en vragen onderlinge afstemming. Zij zijn gebaseerd op vragen die nu in het netwerk leven en een antwoord nodig hebben, daarnaast speelt bij alle drie dat door de uitvoering ervan de Twentse samenwerking verbeterd wordt, de continuïteit van de zorg vergroot wordt en de ambulante zorg versterkt wordt.

Het Ontwikkelteam Op Tijd Dichterbij richt zich op het voorkomen van ernstige problemen door de drempel voor ondersteuning te verlagen en/of eerder (specialistische) kennis beschikbaar te maken voor het gezin en haar omgeving. Op deze wijze wil zij de veerkracht van gezinnen in echtscheidingsituaties versterken. Om dit bereiken hebben zij een project in gang gezet gericht op het versterken van het kind in haar of zijn schoolomgeving i.s.m. Villa Pinedo en doen zij onderzoek naar op welke wijze Twentse ouders beter ondersteund kunnen worden.

De analyseopdracht “ondersteuning ouders”

Om beter inzicht te krijgen in wat verbeteringen zouden zijn, is GGD Twente gevraagd om een analyseopdracht uit te voeren. Deze analyse moet allereerst inzicht geven in wat de behoefte van ouders in genoemde fases van relatieproblemen en scheiding is aan informatie en steun. En wat er daarvoor in Twente beschikbaar is aan hulp, zoals digitale informatie en oudermodules. Tot slot moet de analyse leiden tot een advies, passend bij de behoefte van ouders en bovenstaande ambitie van het ontwikkelteam Op Tijd Dichterbij / ontwikkeltafel 1 binnen de Twentse transformatie.

Voor de analyseopdracht is een plan van aanpak overeengekomen (niet bijgevoegd), dat antwoord moet geven op de volgende vragen;

1) Analyse van de vraag:

Wat is de behoefte van ouders met relatieproblemen, die (overwegen te) gaan scheiden of die maximaal 2 jaar geleden gescheiden zijn aan informatie en steun?

2) Analyse van het aanbod;

Wat is er regionaal in Twente beschikbaar aan hulp voor ouders in deze fases? Er is behoefte aan inzicht in wat er nu geboden wordt voor ouders, waar dat geboden wordt en door wie.

3) Advies over regionale verbeteringen

Wat is er regionaal in Twente aan versterking nodig om ouders vroegtijdig hulp te bieden om de kans op schade voor kinderen a.g.v. slepende conflictscheidingen te verminderen? Wat is er minimaal nodig?

Annemarie van Beem, orthopedagoog/ beleidsadviseur GGD Twente,
tevens lid van het platform scheiden en omgang Twente.
Hanneke Winkelhorst, toegepast psycholoog en trainee GGD Twente

Inhoudsopgave

Analyseopdracht	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
Colofon	2
Samenstelling	2
Uitgave	2
Copyright	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
Inleiding	3
Deel 1 Verkenningfase / Wat is de behoefte van ouders ?	6
Ouders met relatieproblemen en hun behoefte aan informatie en steun	6
Ouders die (gaan) scheiden of recent zijn gescheiden en hun behoefte aan informatie en steun.	8
Scheidingsonderzoek in de gemeente Twenterand	10
Scheidingspunt Twenterand	11
Tussentijdse conclusies	12
Deel 2 Analyse van het aanbod in Twente	13
Landelijke context	13
Hulpaanbod voor ouders in Twente	15
Toelichting tabel hulpaanbod per gemeente:.....	15
Toelichting tabel regionaal hulpaanbod	18
Tot slot	18
Deel 3 Conclusies en advies	19
Inleiding	19
1. Signalering en steun vanuit het netwerk versterken.....	19
2. De vindbaarheid van informatie verbeteren	21
3. Vroegtijdiger de juiste hulp	22
4. Professionalisering en ketensamenwerking	24
Tot slot	25
Literatuurlijst	26

Deel 1 Verkenningfase / Wat is de behoefte van ouders ?

Wat is er bekend over de behoefte van ouders aan informatie en steun?

- Ouders met relatieproblemen,
- Ouders die (overwogen te) gaan scheiden of maximaal 2 jaar geleden gescheiden zijn

Scheiden is een levensgebeurtenis, het proces dat ouders en hun kinderen doorlopen is complex, uitgebreid en gevarieerd omdat er zeer veel factoren meespelen. Verschillen in onder andere zelfredzaamheid, aanleidingen voor de breuk en multi problematiek leiden ertoe dat scheidingen op zeer verschillende manieren kunnen verlopen en dat de behoeften van de betrokkenen tijdens de scheiding daarom ook uiteenlopen.

Tijdens onze literatuurverkenning bleek dat er m.n. in het kader van het landelijke actieprogramma "Scheiden zonder schade" al veel onderzoek is gedaan. Zo kwamen we een recent onderzoek van adviesbureau MARE uit september 2020 tegen, naar de beleving en behoefte van ouders en kinderen gedurende het hele proces van scheiden op basis van interviews. Overigens constateerden zij ook dat ouders niet zozeer denken in "fases" (als een chronologisch proces van relatieproblemen, t/m scheiding) maar in gebeurtenissen zoals bijvoorbeeld "verhuizen" of onderwerpen zoals financiële juridische zaken (MARE, 2020). In onderstaande tabel zijn citaten uit interviews met ouders uit dit onderzoek overgenomen en gecombineerd met conclusies van de onderzoekers.

Ouders met relatieproblemen en hun behoefte aan informatie en steun

Citaten van ouders met relatieproblemen	Conclusies m.b.t. beleving en behoefte van ouders met relatieproblemen
<p><i>"Relatieproblemen horen ook een beetje bij een relatie dacht ik altijd". We hadden sowieso wel eens wat onenigheid, maar als er geen ruzie is dan is het ook niet goed, toch? Onze relatie veranderde ook heel erg op het moment dat ons eerste kind werd geboren. Je denkt dat het wel weer bijdraait, want je hebt tenslotte een kind samen. Ik dacht niet zo snel dat het zou leiden tot een einde van ons huwelijk.</i></p> <p>– begeleider verstandelijk gehandicaptenzorg, 38 jaar, 1 jaar geleden gescheiden -</p>	<p>Relatieproblemen zijn in de perceptie normaal. Weliswaar vervelend maar ook geaccepteerd.</p> <p>Het begin van relatieproblemen wordt vaak niet herkend als het begin van een scheidingsproces, althans zeker niet door beide partners tegelijk.</p>
<p><i>"Mijn man en ik hadden wel relatieproblemen, maar dat waren vaak kleine onenigheden en niet echte ruzies. We dachten eigenlijk helemaal niet aan relatietherapie. Ik wilde wel graag mijn verhaal vertellen en het even van me af praten en ventileren. Mijn vrienden kennen mijn man ook goed, dus ik wilde niet bij hun mijn verhaal doen. Je gaat niet zomaar de vuile was buiten hangen". En een</i></p>	<p>Men heeft in deze fase primair behoefte aan het ventileren van gevoelens. Doorgaans is het eigen netwerk van vrienden en familie hier belangrijk in. Zij kunnen drempels wegnemen ten aanzien van zoeken van hulp. Al is men ook bang voor een oordeel.</p>

therapeut kost dan gelijk weer veel geld en zo ernstig was de situatie nu ook weer niet.. Achteraf had ik misschien wel hulp moeten zoeken..”

-Ziekenverzorger 52 jaar, bezig met scheiden -

“Inmiddels hadden we al 10 jaar problemen, dus wilde ik heel graag aan onze relatie werken. Alleen mijn toenmalige man wilde daar niks aan doen en stond niet open voor therapie. In zijn ogen was het wel prima zo. Op een gegeven moment was ik zo radeloos dat ik naar de huisarts ben gegaan, maar die gaf alleen advies dat we samen in therapie moesten en werd ik weer weggestuurd. Achteraf denk ik weleens had de huisarts niet meer voor mij kunnen doen? Nu ben ik aan mijn lot overgelaten en zag ik geen andere optie dan van mijn man te scheiden. De maat was vol”.

-Administratief medewerkster 54 jaar, 1,5 jaar geleden gescheiden

In deze fase wordt om verschillende redenen meestal geen hulp gezocht; omdat men niet inziet dat hulp zoeken überhaupt nodig is, of omdat men het uit angst voor escalatie van conflicten niet met de partner durft te bespreken, of omdat de financiële mogelijkheden in perceptie ontoereikend zijn.

Partners kunnen verschillen van mening over de noodzaak om hulp te zoeken. Men is afhankelijk van medewerking van de partner in het vinden van hulp.

Bij gebrek aan hulp of inzicht hoe om te gaan met de problemen, nemen sommigen uit machteloosheid rigoureuze beslissingen zoals weglopen, vreemdgaan of andere zaken die het conflict op de spits drijven.

N.b.

Hoewel dit buiten onze analyseopdracht valt, vinden we het passend om te vermelden dat relatieproblemen van ouders worden opgemerkt door de kinderen in het gezin. Ouders zijn zich hier vaak niet van bewust. Zo reageren baby's al met fysieke stressreacties op spanning. En hoewel kinderen niet altijd uit zichzelf vragen (durven te) stellen, dient er wel aandacht te zijn voor hun situatie en hoe hiermee om te gaan. Een van de kinderen in Twente die haar ervaringen deelde met StoryConnect (2020) verwoordt het als volgt³;

“Ik denk dat het goed voor mij was geweest als ik ten tijde van de onrustige periode tussen mijn ouders ondersteuning had gehad. Ik denk dat mijn ouders dit toen niet beseften omdat ik me heel sterk voordeed voor ze.”

Bij relatieproblemen tussen ouders hebben personen in het netwerk van het gezin een belangrijke signalerende rol, ook hoe het met de kinderen gaat.

Waar of bij wie zoeken ouders met relatieproblemen steun ?

Uit de literatuurverkenning blijkt dat ouders met relatieproblemen / die overwegen te gaan scheiden online naar informatie zoeken (“googelen”). En problemen bespreken in hun netwerk van vrienden, familie en bekenden. Enkele keren werd de huisarts genoemd als de eerste professional die men in vertrouwen neemt, waar men naartoe gaat om problemen te bespreken.

Via deze kanalen wordt in deze fase soms relatietherapie ingeschakeld (indien beide ouders dit willen). Genoemd onderzoeksrapport van MARE vermeldt dat hoewel de

³ StoryConnect, casus nummer: 2570

ervaringen van ouders hiermee uiteenlopen, relatietherapie vaak wel een positief effect heeft (MARE, 2020). Ondanks dat de therapie vaak niet voor verbetering van de problematiek zorgt of een scheiding kan voorkomen. Het nut van relatietherapie gaat verder dan (alleen) het voorkomen van een scheiding. Men signaleert dat dit niet algemeen bekend lijkt. Bij goed verlopen scheidingen heeft hulp van een relatietherapeut de scheiding niet voorkomen, maar wel positief bijgedragen aan het scheidingproces; -wederzijdse begrip voor elkaars perspectief verbetert. -de therapie kan helpen bij het herkennen en accepteren dat er een breuk aan komt. -hierdoor kan er gemakkelijker samen besloten worden tot een scheiding. Een beter wederzijds begrip, kan een positieve basis leggen voor het maken van afspraken als een scheiding onvermijdelijk is.

Bij scheidingen die in een latere fase escaleren, komt naar voren dat vaak al in de fase van relatieproblemen verschillende hulporganisaties en- instanties betrokken zijn voor problemen thuis. In veel gevallen kijken deze echter slechts naar een deel van het probleem. Een voorbeeld hiervan is dat er uitsluitend wordt gefocust op hoe de partners met elkaar communiceren, of op de veiligheid van het kind. Eventuele zaken die ten grondslag liggen aan de relatieproblemen zoals psychische stoornissen, financiële problemen etc. worden dan niet meegenomen.

Ouders die (gaan) scheiden of recent zijn gescheiden en hun behoefte aan informatie en steun.

Vanaf het moment dat een scheiding een reële optie wordt, blijkt er eerst en vooral veel behoefte aan informatie. Meestal is het voor de eerste keer dat men gaat scheiden. En terwijl dit emotioneel grote impact heeft valt er tegelijkertijd van alles te regelen, in omstandigheden waarin men vaak het gevoel heeft weinig grip te hebben;

- Het dagelijkse leven is voor betrokkenen volledig uit balans door het kwijtraken van partner en gezin.
- Tegelijkertijd komen er in een korte periode verscheidene praktische zaken op de ouder af, waaronder het zoeken naar een vervangende woning en het regelen van financiële zaken.
- Belangrijk aandachtspunt hierbij is dat men, door het lage kennisniveau en hoge emotionele beleving, de eigen behoeften op een specifiek moment niet altijd concreet of precies kan inschatten of benoemen.
- Ouders hebben ook moeite om de behoeften van hun kinderen tijdens het scheidingsproces en in de nieuwe situatie in te schatten. Zij zijn drukbezet met het regelen van praktische en financiële zaken, die de hoogste prioriteit krijgen.

In onderstaande tabel zijn citaten uit interviews met ouders uit eerdergenoemd onderzoek van MARE (2020) overgenomen en gecombineerd met conclusies van deze en andere onderzoekers.

Citaten van ouders die (gaan) scheiden of recent zijn gescheiden;	Conclusies m.b.t. beleving en behoefte van ouders die (gaan) scheiden
<p><i>“Ik wilde een hoop weten, ik heb dit nog nooit eerder gedaan natuurlijk. Waar moet ik in hemelsnaam beginnen? Waar moet ik allemaal aan denken? En in welke volgorde doe je wat? Dat je dit niet zeker weet leidt ook tot een gevoel van doe ik het wel goed? Mis ik iets straks?”</i></p> <p>-Ondernemer uitzendbureau, 43 jaar, bezig met scheiding.</p>	<p>Doorgaans is niet bekend waar de juiste informatie of hulp te vinden is.</p> <p>Gebrek aan inzicht en overzicht draagt eraan bij dat er onder (tijds- financiële of emotionele) druk, keuzes worden gemaakt waar men later spijt van krijgt.</p>
<p><i>“Mijn (ex) partner en ik wonen nu al 3 maanden bij elkaar terwijl we ondertussen de scheiding regelen. Het is wel vervelend en levert onderling ook wel wat frustraties op dat we weten we gaan uit elkaar, maar nu nog de “oude” situatie is. Ik wil hem ook niet wegsturen naar een hotel, dat is onmenselijk. Hij is wel al bezig met het zoeken van een koopwoning, maar hij kan nog niks kopen tot dat convenant is getekend.”</i></p> <p>-Vrouw, 52 jaar, MBO opleiding, bezig met scheiding</p>	<p>Daarnaast stellen sommige ouders zich zeker in het begin van het scheidingsproces conflict mijdend op om verdere escalatie te voorkomen. Hierdoor gaat men soms akkoord met afspraken waar men niet achter staat en die later in het proces tot frustratie en extra conflicten leidt.</p>
<p><i>“Ik wilde na de beslissing om te scheiden eigenlijk gelijk het huis uit. Eerst ging ik even naar mijn ouders, maar dat is ook niet houdbaar. Zo`n proces duurt namelijk wel eventjes. Ondertussen ben ik een woning gaan zoeken, maar vrije sector is te duur en sociale huurwoning was een lange wachtlijst. Ik moest dus gedwongen terug bij mijn ex in huis en daardoor werd alles heel veel erger. Toen ik eindelijk kans maakte op een sociale huurwoning was het een tweekamer-appartement en dat mocht van jeugdzorg niet, want dan hebben de kinderen geen eigen kamer.”</i></p> <p>Man, 41 jaar, MBO opleiding, 2,5 jaar gescheiden.</p>	<p>Ouders hebben ook moeite om de behoeften van hun kinderen tijdens het scheidingsproces en in de nieuwe situatie in te schatten, al zijn ze zich daar niet altijd van bewust.</p>
<p><i>“Ik had behoefte aan iemand waarmee ik kon sparren over wat ik aan de kinderen vertel. Ik had namelijk veel vragen, reageer ik goed? Is het handig wat ik doe? Kan ik alles aan de kinderen vertellen? Wat gebeurt er met de kinderen die gehoord worden in de rechtszaal en de druk waaronder ze staan? Kan ik ze daar op voorbereiden of kan iemand anders ze daarin begeleiden?”</i></p> <p>Salarisadministrateur, 62 jaar, 3 jaar geleden gescheiden.</p>	
<p>N.b. Zoals gezegd hebben ouders gedurende het scheidingsproces en in de nieuwe situatie daarna over het algemeen moeite om de behoeften van hun kinderen in te schatten. Hier</p>	

zijn ze zich niet altijd van bewust of pas veel later na de scheiding. Dat zien we terug in de reacties van enkele ouders die deelnamen aan een scheidingsonderzoek in de gemeente Twenterand (zie beschrijving verderop).

In landelijke rapportages over scheiding, wordt daarom geadviseerd dat kinderen een laagdrempelig, makkelijk toegankelijk aanspreekpunt hebben omtrent relatieproblemen / scheiding van hun ouders en dat zij hiervan op de hoogte zijn. Bijvoorbeeld op of via school. Ook kan een Kindbehartiger in worden gezet, dit is een professional die kinderen van gescheiden ouders ondersteunt en naast het kind staat. De Kindbehartiger helpt om de wensen en behoeften van het kind in kaart te brengen (Kindbehartiger, 2021).

Een van de Twentse ouders die z'n ervaringen deelde met StoryConnect (2020) heeft een goede samenwerking met school en uit zich positief over een signalerende rol van de leerkrachten van haar kinderen⁴. *“Ook toen duidelijk was dat we zouden gaan scheiden gaven de leerkrachten op school ons terug hoe het ging met de kinderen op school en hielden ze als het ware even extra in de gaten.”*

Scheidingsonderzoek in de gemeente Twenterand

In de gemeente Twenterand is in 2018 onderzoek gedaan onder ervaringsdeskundigen op het gebied van scheiding, door een gemeentelijke werkgroep (Werkgroep Verstoorde Huiselijke Relaties Twenterand, januari 2019). Ouders, jeugdigen en professionals deden mee aan (verschillende) digitale enquêtes. Daarnaast is een groepsinterview gehouden met “unusual suspects”, daarmee werden partijen in het onderzoek aangeduid die niet direct betrokken waren als onderdeel van het gemeentelijke sociale domein. Aan het groepsinterview namen 21 personen, veelal vrijwilligers deel van organisaties op het gebied van budgetbeheer, diaconie, sport en vluchtelingenwerk. Verder zijn de resultaten benut van een gemeentelijke netwerkbijeenkomst (College tour) over het thema vechtscheiding; casuïstiek uit de praktijk van het algemeen maatschappelijk werk en Jeugdbescherming Overijssel.

Aan ouders is gevraagd;

- Wat had je graag willen weten voordat je ging scheiden?
- Wie en of wat heeft je geholpen tijdens en na je scheiding?
- Hoe kun je volgens jou kinderen het best helpen tijdens een scheiding?
- Heb je aanvullende tips voor iemand die met een scheiding te maken heeft?
- Als je terugkijkt op je scheiding, wat zou je dan nu anders hebben gedaan?

Samenvattende conclusies uit de respons van (6) ouders;

Eén van de ouders noteerde dat ze graag vooraf had geweten bij wie ze hulp had kunnen vragen. Een andere ouder had vooraf graag willen weten wat er in het praktijk bedoeld wordt met “het belang van het kind voorop”. Ouders noemden vooral ervaringen waaruit blijkt dat de aanloop naar de scheiding en het verwerken ervan een ingewikkeld en langdurig proces is. Ieder beleeft het proces vanuit z'n eigen perspectief. Een ouder noemt dat ze haar kinderen achteraf gezien meer tijd had moeten geven om te wennen aan haar nieuwe partner.

Vrijwilligers en professionals in dit onderzoek in Twenterand signaleerden dat een scheiding niet alleen impact heeft op de betreffende ouders en hun kinderen. Ook op het eigen netwerk van familie, bekenden en de sociale omgeving. Voor ouders (en kinderen!) is die steun en loyaliteit erg belangrijk, maar vaak weet de omgeving niet goed hoe je het best kunt reageren. Ook realiseert men zich vaak niet hoe je iemand kunt steunen zonder partij te trekken, zonder conflicten te verergeren, zonder kinderen in loyaliteitsproblemen te brengen.

⁴ StoryConnect, casusnummer: 2240

Tot slot een bezorgde tip uit bovengenoemde gemeentelijke netwerkbijeenkomst:

“Denk bij echtscheiding ook aan eenzaamheid, je wereld wordt anders, vrienden moeten ook keuzes maken en dat kan tot eenzaamheid leiden”.

Scheidingspunt Twenterand

Bovenstaand onderzoek is in januari 2019 afgerond als onderdeel van een plan van aanpak ter voorkoming van schadelijke gevolgen van (echt) scheiding voor kinderen en ouders in de gemeente Twenterand. In maart 2020 opende de gemeente Twenterand voor haar inwoners een scheidingspunt, met een (financieel) echtscheidingsbemiddelaar en mediation binnen hun centrale toegang / zorginformatiepunt voor inwoners.

We zijn benieuwd naar de evaluatie.

Waar of bij wie zoeken ouders die gaan scheiden of recent gescheiden zijn steun ?

Wat in de verschillende onderzoek rapportages opvalt is dat men niet goed weet waar men terecht kan voor de juiste informatie en wat nodig is. En dat ouders m.n. via internet min of meer toevalligerwijs terecht komen bij uiteenlopende informatiebronnen en scheidingsprofessionals.

In de recente rapporten over scheiden die we bekeken hebben, wordt ook benadrukt dat ouders sterk verschillen in hun zelfredzaamheid. Zelfredzame ouders gaan zelf op zoek naar informatie en steun via hun sociale netwerk, via Google, zelfhulpboeken e.d. Maar ook digitaal vaardige ouders blijken vaak onzeker over welke informatie in hun situatie van toepassing is. En of ze informatie wel goed interpreteren. Naast behoefte aan verbetering van online informatievoorziening en de vindbaarheid daarvan, hebben vrijwel alle ouders die scheiden behoefte aan persoonlijk advies.

In de fase van (gaan) scheiden is behoefte aan een onafhankelijk persoon, die verstand heeft van zaken en de situatie kan beoordelen en overzien”, aldus een van de conclusies uit het eindrapport “Onderzoek naar triage (complexe) scheidingsproblematiek: De huidige praktijk onder de loep (2020) VWS-directie Jeugd, van iemand “met verstand van zaken”.

In de huidige praktijk bieden verschillende organisaties, ieder op hun eigen terrein hulp voor ouders. Uit de rapporten over scheiden trekken we de conclusie dat ouders die (gaan) scheiden het best geholpen zijn met een gedegen analyse van de situatie en een juiste inschatting van risicofactoren en beschermende factoren. En dat daarvoor een combinatie nodig is van juridische, financiële, fiscale, gedragswetenschappelijke en sociaal-emotionele expertise (Rijksoverheid, 2020).

Tussentijdse conclusies

Dit eerste deel van de analyseopdracht (de verkenningsfase) moest inzicht geven in wat de behoefte is van ouders met relatieproblemen, ouders die (overwogen te) gaan scheiden of die maximaal 2 jaar geleden gescheiden zijn, aan informatie en steun.

Hierover bleek al meer (kwalitatief) onderzoek te bestaan dan verwacht. Dat is in dit verslag gecombineerd met de bevindingen uit het literatuuronderzoek tot een beknopte beschrijving van de behoefte van ouders in genoemde fases.

In totaal zijn de ervaringen van 22 ouders benut, waarvan 10 woonachtig in Twente (MARE, 2020; StoryConnect, 2020; Werkgroep Verstoorde Huiselijke Relaties Twenterand, januari 2019). De citaten uit interviews en respons uit eerdere (recente) onderzoeken, geven o.i. een herkenbaar inzicht in hun situatie en behoefte. We zien dat beeld bevestigd in de talloze ervaringsverhalen van en voor ouders betrokken bij FamilyFactory (2020) en Villa Pinedo (2020), organisaties die ouders (en kinderen) in scheidingssituaties steunen op specifiekere thema's zoals opvoeden en ouderschap. De bevindingen t.a.v. de behoefte van ouders aan informatie en steun zijn samengevat in 4 tabellen. Vanwege de leesbaarheid is op sommige plaatsen de aanduiding "recent gescheiden" gebruikt, hiermee bedoelen we de ervaringen van ouders in de periode tot maximaal zo'n 2 jaar na hun scheiding.

Onze indruk is dat we de behoefte van ouders uit de doelgroep voor deze analyseopdracht hiermee voldoende in beeld hebben. En dat het niet nodig is om zelf nog aanvullend (online) praktijkonderzoek te doen naar hun behoefte aan informatie en steun, zoals aanvankelijk de bedoeling was.

De ontwikkeltafel heeft o.m. de ambitie om veerkracht van ouders uit de doelgroep in Twente te versterken door het verbeteren van de regionale digitale informatie. Tijdens onze literatuurverkenning bleek dat hieromtrent in 2021 vanuit de landelijke overheid relevante ontwikkelingen op stapel staan m.b.t. verbetering van de informatievoorziening over scheiden. Zo wordt er bijvoorbeeld gewerkt aan een prototype van een Digitaal Plein (Van Julsingha, 2021). Denk aan een landelijke website of soort app voor eerste hulp bij scheiden, bestaande uit 3 componenten:

1. Deugdelijke informatievoorziening voor ouders en kinderen
2. Koppeling met (lokaal) hulpaanbod, dossieropbouw, aansluiting gemeenten, ook in de vorm van een Digitaal Maatje
3. Consultatiefunctie door en voor professionals.

We onderhouden contact met de projectleiders van de VNG over de voortgang

Inmiddels zijn we vergevorderd met het tweede deel van de analyseopdracht. Hierbij brengen we in beeld wat er regionaal in Twente beschikbaar is aan vroegtijdige ondersteuning voor ouders uit de doelgroep. We bellen rond om actief te informeren naar de stand van zaken en looptijd van bijvoorbeeld pilots. En horen soms ook nieuwe initiatieven of knelpunten van praktijkprofessionals.

De informatie is tevens al benut voor het actualiseren van de Twentse wegwijzer scheiden⁵.

Gezien het gewenste advies over regionale verbeteringen voor ondersteuning van ouders (deel 3 van de analyseopdracht) is het relevant om inzicht te krijgen in welke ontwikkelingen bij organisaties en gemeenten in Twente en op landelijk niveau op stapel staan. En hoe dit past bij de geïnventariseerde behoefte van ouders uit de doelgroep. Dit willen we de komende weken verder uitzoeken.

Annemarie van Beem en Hanneke Winkelhorst

⁵ Zie onderstaande link naar de Twentse wegwijzer scheiden:

<https://www.loes.nl/uploads/Wegwijzer%20scheiden%20voor%20professionals%20versie%202021.pdf>

Deel 2 Analyse van het aanbod in Twente

Deze analyseopdracht voor ontwikkeltafel 1 van de Twentse transformatie, heeft een preventieve insteek. Het gaat om het voorkomen van schade bij kinderen als gevolg van slepende conflictscheidingen, door relatieproblemen van hun ouders in een vroegtijdig stadium te signaleren en ondersteuningsmogelijkheden voor ouders die (overwegen te) gaan scheiden of maximaal zo'n 2 jaar geleden zijn gescheiden, te versterken.

In deel 1 van de analyseopdracht (zie voorgaande rapportage) is de behoefte aan informatie en steun van deze groep ouders in beeld gebracht.

In dit 2^e deel brengen we in beeld waar zij daarvoor in Twente terecht kunnen. Wat er regionaal in Twente beschikbaar is aan ondersteuningsmogelijkheden voor ouders met relatieproblemen, die (overwegen te) gaan scheiden of recent zijn gescheiden.

We hebben geprobeerd een zo compleet en actueel mogelijk overzicht te geven van het aanbod voor ouders, dat medio februari 2021 beschikbaar is.

Een inventarisatie van het hulpaanbod is echter nooit af;

- Regelmatig verandert er wat m.b.t. het hulpaanbod. Zo bevat ons overzicht o.m. vernieuwende pilotprojecten, die mogelijk opgenomen worden in de werkwijze van bestaande organisaties maar ook kunnen stoppen zodra een projectfinanciering op is.
- Daarnaast focussen we in deze analyseopdracht op vroegtijdige hulp voor ouders tijdens eerste tekenen van relatieproblemen en fases van (gaan) scheiden. In de praktijk is een strikt onderscheid in het hulpaanbod voor ouders, kinderen en/of gezinnen echter niet goed mogelijk en ook niet wenselijk. Zo bevat het hulpaanbod voor kinderen in scheidingssituaties vrijwel altijd ook oudergesprekken en is begeleide omgang (BOR) gericht op ouders en kinderen.

Tijdens contacten met het ontwikkelteam van ontwikkeltafel 1 bleek o.m. dat de structuur en inhoud van "het voorliggend veld" niet vanzelfsprekend bekend is. Met name over "de gemeentelijk toegang" voor diverse vormen van informatie en hulp, die elke gemeente op zijn eigen wijze inricht bestonden veel vragen. Mede daarom is verderop in deze notitie, indien van toepassing de naam van de gemeentelijke toegang opgenomen in het overzicht van het aanbod voor ouders per gemeente. De gemeentelijke toegang is één van de wegwijzers in het sociale domein, waar ouders bijvoorbeeld aankloppen voor maatschappelijk werk. Voordat we het aanbod in Twente presenteren, beschrijven we eerst echter de landelijke context, waar het platform Scheiden zonder Schade aanjager is van een samenhangend pakket aan initiatieven en verbeteringen. En geven we aan hoe deze analyseopdracht zich verhoudt tot die ontwikkelingen.

Landelijke context

Een paar jaar geleden is in opdracht van de ministeries voor Justitie & veiligheid en VWS een landelijk platform ingesteld dat onder voorzitterschap van André Rouvoet het gelijknamige actieprogramma Scheiden zonder Schade (Rijksoverheid, 2018) ontwikkelde. Het programma bevat een samenhangend pakket aan verbeteracties, ingedeeld in 6 fases die conflictscheidingen moeten helpen voorkomen. Voor elke fase (0 t/m 5) zijn maatschappelijke uitdagingen geformuleerd. Zie de tabel op de volgende pagina.

De inventarisatie van het ondersteuningsaanbod voor ouders in Twente heeft betrekking op de fases 1 t/m 3 uit dit actieprogramma Scheiden zonder Schade. In de overzichtstabel zijn deze grijs gearceerd.

Actieprogramma Scheiden zonder Schade	Maatschappelijke uitdagingen
Fase 0: vóór de relatie	Hoe borgen we als samenleving dat onze kinderen en jongeren worden voorbereid op het krijgen en onderhouden van een (goede) relatie? *
Fase 1: begin ouderschap	Met de geboorte van hun eerste kind worden partners ouders. Hoe kunnen we hen helpen om de relatie niet alleen “bevallingsproof” maar ook “babyproof” te maken.
Fase 2: relatieproblemen	Hoe signaleren we tijdig (ernstige) relatieproblemen ?
Fase 3: uit elkaar	Hoe zorgen we ervoor dat het normaal is dat ouders hulp zoeken bij een scheiding?
Fase 4: rechtsgang	Hoe ontwikkelen we een verbeterde, op de-escalatie gerichte rechtsgang, waarbinnen de behoeften van zowel de scheidende ouders als die van het kind en de positie en het belang van kinderen meer gewaarborgd kunnen worden ?
Fase 5: na de scheiding	Hoe zorgen we ervoor dat het kind na de scheiding niet de dupe wordt van voortslepende conflicten? Hoe kan (beter) worden geborgd dat rechterlijke uitspraken en regelingen en gemaakte afspraken worden nagekomen? Hoe geven we het uitgangspunt van blijvend contact met beide ouders vorm?

*Opmerking over Fase 0:

Als onderdeel van het (landelijke) gezonde schoolbeleid worden lespakketten over relatievaardigheden voor in het onderwijs ontwikkeld.

Hulpaanbod voor ouders in Twente

In dit hoofdstuk presenteren we het hulpaanbod voor ouders met relatieproblemen / die (gaan) scheiden of recent gescheiden zijn met behulp van twee overzichtstabellen;

1. Het hulpaanbod per gemeente
2. Het regionale hulpaanbod

De beide overzichtstabellen vullen elkaar aan; het regionaal georganiseerde aanbod is in principe ook in elke gemeente beschikbaar.

Ter ondersteuning van professionals is er de Twentse wegwijzer scheiden (Loes.nl, 2021).

Een initiatief van het platform scheiding en omgang en Loes in Twente. Deze wordt geactualiseerd zodra veranderingen in het aanbod bekend zijn via info@loes.nl. De scheidingswijzer bevat het aanbod gericht op kinderen, op ouders en op gezinnen, geordend naar fases van conflictontwikkeling.

Toelichting tabel hulpaanbod per gemeente:

De gemeentelijke toegang is één van de wegwijzers in het sociale domein, waar ouders bijvoorbeeld aankloppen voor maatschappelijk werk. Wat positief opvalt is dat ouders in hun woonplaats terecht kunnen voor persoonlijke begeleiding. In alle gemeenten in Twente is algemeen maatschappelijk werk beschikbaar voor psychosociale begeleiding. Ouders kunnen er, ook individueel (!) terecht bij spanningen in hun relatie en (echts)scheidingsperikelen. Die mogelijkheid sluit in principe aan bij de behoefte van ouders zoals beschreven in deel 1. De hulp is laagdrempelig beschikbaar, maar heeft vrijwel overal een andere naam of organisatievorm. Zolang de bekendheid daarvan bij inwoners en verwijzers (denk aan de huisarts) in de betreffende gemeente op peil is, hoeft dat voor de vindbaarheid van het lokale aanbod voor ouders niet uit te maken.

Voor de leesbaarheid gebruiken we de aanduiding algemeen maatschappelijk werk omdat die beroepsgroep van oudsher bekend is. Na de transitie Jeugdzorg en herinrichting van het sociale domein zijn nieuwe functies ontstaan zoals wijkcoach, consulent, regisseur, procesbegeleider. De inhoud en de expertise van deze functies is niet eenduidig, d.w.z. verschilt per gemeente.

Die diversiteit vormt mede de aanleiding waarom de Rechtbank en de Raad voor de Kinderbescherming pleiten voor een (gedeeltelijk) uniform hulpaanbod in scheidingsprocedures in gemeenten, dat aansluit op de justitiële keten. In Twente is daarvoor de methodiek BRAM (Braun, 2021) ontwikkeld, die tevens een ketensamenwerking behelst. BRAM wordt uitgevoerd en doorontwikkeld door Avedan, SMD en Wijkkracht.

Na onderstaand aanbodoverzicht per gemeente, volgt een overzicht met het regionaal georganiseerde aanbod in Twente. De beide overzichten vullen elkaar aan. Samen vormen ze de ondersteuningsmogelijkheden waar ouders in Twente met relatieproblemen of in scheidingsituaties terecht kunnen.

Hulpaanbod per gemeente voor ouders met relatieproblemen of in scheidingsituaties

	Almelo	Borne	Dinkeland	Enschede	Haaksbergen	Hengelo	Hellendoorn	Hof van Twente	Losser	Oldenzaal	Rijssen-Holten	Tubbergen	Twenterand	Wierden
Algemeen maatschappelijk werk Persoonlijke begeleiding bij relaties, (echt) scheiding	6 wijkteams; Avedan Website: https://www.avedan.nl/gemeentepagina/volwassenen/	Wijkkracht Website: https://www.wijkkrachtborne.nl/	De Schakel; Wijkkracht Website: https://www.wijkkrachtdinkelland.nl/	9 Wijkteams; SMD Ook online / blended hulp bij scheiden Website: https://wijkeamsenschede.nl/	De Noaberpoort; Website: https://www.noaberpoort.nl/Maatschappelijk-werk	Wijkkracht Website: https://www.wijkkrachthengelo.nl/	Sociaal plein; Avedan Website: https://www.w.avedan.nl/gemeentepagina/maatschappelijk-werk-hellendoorn/	Salut; algemeen maatsch.werk Website: https://salut-welzijn.nl/	Gemeentelijke afdeling WIJZ Website: https://halolosser.nl/gezondheidszorg/maatschappelijk-werk	Sociaal team; Wijkkracht Website: https://www.wijkkrachtoldenzaal.nl/	Avedan Website: https://www.avedan.nl/gemeentepagina/maatschappelijk-werk-rijssen-holten/	SWDT Website: https://swtd.nl/	Kernteam s; Avedan Website: https://www.w.avedan.nl/gemeentepagina/maatschappelijk-werk-twenterand/	Avedan Website: https://www.avedan.nl/gemeentepagina/maatschappelijk-werk-wierden/
BOR omgangs begeleiding in het vrijwillig kader; Humanitas https://www.humanitas.nl/programmas/bor/	X	X	niet	X	X	X	X	X	X	X	X	niet	X	X
Pilot mediation Goed uit elkaar https://www.noaberpoort.nl/Goed-uit-elkaar					Goed uit elkaar	Goed uit elkaar								
Pilot scheidingsloket https://www.twenterand.nl/scheidingspunt											Voor bereiding scheiding sloket Avedan		Scheiding spunt	
Pilot ouderbijeerkomsten Raad vd Kinderbesch..	X Alleen genodigden					X Alleen genodigden				X Alleen genodigden				
BRAM Via rechtbank en vrij toegankelijk	X	X	X	X	X	X	X	X Alleen via rechtbank	X	X	X	X	X	X

Categorie:	Regionaal hulpaanbod voor ouders met relatieproblemen of in scheidingssituaties
Online	<p>Op www.loes.nl (online CJG in Twente) is het volgende centraal beschikbaar:</p> <p>Relatie-twijfel; Verken anoniem jouw situatie. Informatie over wat je kunt doen om je relatie te verbeteren. Ook informatie voor stiefouders en grootouders. https://two2tango.info/ik-heb-een-relatie/</p> <p>Scheidingswijzer voor ouders; Informatie voor ouders in Twente die (gaan) scheiden. Kijk op www.loes.nl/wegwijzer-scheiden * Interactieve tool voor ouders met relatietwijfel / die (overwegen te gaan) scheiden. * tips m.b.t (gaan) scheiden en opvoeden, partnerschap, nieuw samengestelde gezinnen * Informatie over het hulpaanbod in Twente, • Aanmelden voor workshops, cursussen, webinars div. aanbieders, ook voor ouders in scheidingssituaties * linken naar gespecialiseerde websites; • Brochure over wettelijke regelingen, ouderschapsplan etc. "Uit elkaar.. en de kinderen dan?" https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/scheiden Pedagogische advies (telefonisch, online, persoonlijk of anoniem) contacten per gemeente: https://www.loes.nl/contact/</p> <p>* Regionale wegwijzer scheiden - Download voor professionals - . https://www.loes.nl/uploads/Wegwijzer%20scheiden%20voor%20professionals%20versie%202021.pdf</p>
Beginnend ouderschap Relatie -educatie	<p>* Ouders inc. (voorheen PinkCloud genaamd) Online cursus voor aanstaande en prille ouders voor babyproof relatie(vaardigheden). https://www.youtube.com/watch?v=C9Gl7d0zj20 Aanmelden: www.loes.nl/online-opvoedcursussen.html De cursus Ouders inc. is onderdeel van het aanbod prenatale voorlichting in Twente</p>
Mediation	<p>Diverse psychologen en echtscheidingsmediators <i>Beschikbaar op eigen kosten voor ouders</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • http://mediator.nl • https://mfnregister.nl/over-mfn-en-mfn-register/ • https://www.verenigingfas.nl/ <p>-----</p> <p>Familiegroepsplan / netwerkberaad op verzoek van betrokkene waarbij kind centraal staat om met personen uit eigen netwerk oplossingen te zoeken voor problemen • https://www.eigen-kracht.nl/contact/regios <i>Inzet meestal via het maatschappelijk werk in gemeenten..</i></p>
Preventieve ouder cursussen	<p>* Triple P transitions; groepscursus https://www.triplep-nederland.nl/nl-nl/de-triple-p-methode/triple-p-toolbox/family-transitions/ * VillaPinedo online cursus https://www.villapinedo.nl/ouders/</p>
Thema bijeenkomsten; fysiek of online	<p>* Opvoeden in twee huizen * Gezin in scheiding? Zorg goed voor jezelf! Wordt ingekocht bij Family Factory,</p>
Jeugdzorg modules	<p>* "Ouderschap Blijft"; https://www.jarabee.nl/wp-content/uploads/2020/10/Ouderschap_blijft.pdf. * "Ouderschap na scheiding"; https://www.trias-groep.nl * "Kinderen uit de Knel"; www.kinderenuitdeknel.nl <i>Inzet alleen mogelijk op indicatie van gemeentelijke toegang of arts</i></p>

Toelichting tabel regionaal hulpaanbod

De overzichtstabel met het aanbod dat regionaal in Twente beschikbaar is, bevat een grote variatie aan “oudermodules” op het gebied van relatieproblemen en scheiden. Het betekent echter niet dat al deze modules ook beschikbaar zijn.

Voor de uitvoering van preventieve oudercursussen, themabijeenkomsten, Webinars e.d. is in principe een regionaal basisbudget voor groepsvoorlichting beschikbaar; middelen voor collectieve preventie jeugd(gezondheidszorg) en prenatale voorlichting. De organisatie en coördinatie is door gemeenten belegd bij GGD Jeugdgezondheid (Loes cursusbureau). En de communicatie naar (aanstaande) ouders gebeurt vanuit het merk Loes in Twente. Ook het aanbod van andere organisaties voor ouders, gericht op opvoeden en opgroeien wordt centraal bekend gemaakt via www.loes.nl en sociale media. Daar is ook de activiteitenkalender te vinden met het actuele aanbod voor ouders.

De keuze welke cursussen, in een jaar worden aangeboden, wordt in samenspraak met gemeenten bepaald. Dit gebeurt vanzelfsprekend op basis van het beschikbare budget, rekening houdend met wat ouders (naar verwachting) aanspreekt, kwaliteitscriteria en de maatschappelijke behoefte. Daarnaast kunnen ook instellingen zoals scholen en organisaties voor kinderopvang themabijeenkomsten aanvragen. Gemeenten die prioriteit willen geven aan een bepaald onderwerp kunnen op basis van aanvullende financiering natuurlijk extra themabijeenkomsten, cursussen of campagne activiteiten (laten) organiseren. Dat kan via GGD (Loes cursusbureau) maar gemeenten kunnen dit ook zelf initiëren en/ of door andere organisaties laten uitvoeren.

De Triple P cursus transitions voor ouders in scheidingsituaties, is recent vernieuwd. Hiervoor moet nog een nieuwe kleine pool worden gevormd met gekwalificeerde cursusleiders, bij voorkeur met een beroepsachtergrond uit het maatschappelijk werk.

In de tabel van het regionale hulpaanbod zijn bepaalde modules grijs gearceerd om aan te duiden dat deze voor ouders niet vrij toegankelijk zijn (d.w.z. alleen op indicatie van een arts of gemeentelijk toegangsteam, of op eigen kosten voor ouders).

Tot slot

Hier eindigt het 2^e deel van de analyseopdracht voor ontwikkeltafel 1 van de Twentse transitie. We ronden de analyseopdracht af in deel 3, het volgende en tevens laatste deel met conclusies en aanbevelingen.

Deel 3 Conclusies en advies

Over regionale verbeteringen voor vroegtijdige ondersteuning van ouders in Twente bij relatieproblemen of scheiden.

Inleiding

In dit hoofdstuk presenteren we onze conclusies en aanbevelingen waarmee we antwoord geven op de vragen uit de analyseopdracht van ontwikkeltafel 1 van de Twentse transitie:

“Wat is er regionaal in Twente aan versterking nodig om ouders met relatieproblemen of die maximaal 2 jaar geleden gescheiden zijn vroegtijdig hulp te bieden om de kans op schade voor kinderen te verminderen? Wat is er minimaal nodig?”.

Hierbij spiegelen we de huidige situatie in Twente aan de recente handreiking voor gemeenten van het landelijke platform Scheiden zonder Schade (Rijksoverheid, 2020). De huidige situatie in Twente is in beeld gebracht in de voorgaande onderdelen van deze analyseopdracht;

In deel 1 is de behoefte van ouders uit de doelgroep aan informatie en steun beschreven. En in deel 2 het actuele hulpaanbod voor deze ouders, op gemeentelijk en op regionaal niveau in Twente.

Waarom wordt de handreiking voor gemeenten als leidraad gebruikt bij het advies over regionale verbeteringen?

Gemeenten zijn verantwoordelijk voor verschillende relevante beleidsterreinen en hebben een regierol t.a.v. het hulpaanbod. De handreiking bundelt de meest recente inzichten en onderzoeksresultaten voor scheidende ouders en hun kinderen, binnen de context van de gemeentelijke verantwoordelijkheden voor het Jeugdbeleid en het bredere sociale domein. Door ouders vroegtijdig te ondersteunen bij relatie- en scheidingsproblematiek kan inzet vanuit het gedwongen kader voorkomen worden. Naast het voorkomen van veel leed in gezinnen kan een gemeente daarmee ook hoge kosten besparen. Hoe complexer de scheiding, hoe hoger de kosten. Voor gemeenten valt te denken aan inzet van jeugdhulpinterventies, huur- en zorgtoeslagen, bijstand en andere sociale uitkeringen, schuldhulpverlening, inzet van Veilig Thuis en Jeugdbescherming⁶.

Gelet op de opdracht focussen we op de mogelijkheden voor versterking van de (preventieve) hulp aan ouders in de eerste fases van relatieproblemen en scheiden. In de rapportage “Wat werkt bij scheiding” vermeldt het NJI daarover; Interventies moeten vlot worden ingezet. Ze hebben de beste effecten binnen de eerste twee jaar” (Ince, van Rooijen, & Verheijden, juli, 2018).

1. Signalering en steun vanuit het netwerk versterken

Uit de analyse bleek dat er verschillende redenen zijn waarom ondersteuning voor ouders niet of pas laat in het scheidingsproces op gang komt. Een belangrijk obstakel is dat

⁶ N.b. Meer informatie over de (maatschappelijke) kosten van scheidingen staat in een interessant onderzoek van Significant Public <https://vng.nl/sites/default/files/2020-12/eindrapportage-kostenanalysebijcomplexescheidingen.pdf>

relatieproblemen tot op zekere hoogte normaal worden gevonden; “Iedereen heeft wel eens ruzie, dat hoort erbij”. Relatieperikelen worden vaak wel gedeeld met bekenden binnen hun sociale netwerk, maar (zoals beschreven in deel 1) ouders zoeken in deze fase uit zichzelf vaak geen hulp. Het sociale netwerk rondom gezinnen is mede daarom erg belangrijk, omdat het problemen kan signaleren en steun kan bieden (aan alle gezinsleden).

Verbeterpunt 1a: Bewustwording in Twente vergroten

In landelijke rapportages wordt aanbevolen om in publieksvoorlichting aandacht te besteden aan bewustwording en informatie over het bespreekbaar maken van relatieproblemen. In de notitie “Scheiden en de kinderen dan?” Agenda voor actie 2018 pagina 19 wordt dit als volgt uitgelegd; “Het gaat om signaleren, niet wegstijgen of een kamp kiezen, maar de betreffende ouder op een ondersteunende, niet beschuldigende toon aanspreken op het risico voor kinderen en eventueel doorverwijzen naar hulp”. Help de sociale omgeving zich te ontwikkelen van “onbewust onbekwaam” naar “bewust bekwaam”. Hulp vragen bij relatieproblemen zou bespreekbaar moeten zijn. Het sociale netwerk kan hier een positieve invloed op hebben.

Advies 1a:

Op dit moment is er in Twente geen gericht (communicatie)plan van aanpak (collectieve preventie public health) voor een publiekscampagne om bewustwording te vergroten en daarmee ook gedragsverandering. En dat lijkt wel wenselijk als basis voor het versterken van vroegtijdige signalering en steun vanuit het netwerk van betreffende gezinnen. Landelijke campagnemiddelen zijn deels nog in ontwikkeling. Boekjes zoals do's en don'ts van en voor ouders van Familie Factory zijn al wel beschikbaar (Family Factory, 2020). En worden hier en daar in Twente verspreid door organisaties die ze aanschaffen. Van belang is verder dat bij zo'n publiekscampagne ook professionals betrokken worden. En dat de mogelijkheden voor hulp waar ouders naar verwezen kunnen worden, natuurlijk bekend en beschikbaar zijn.

Verbeterpunt 1b: Vroegtijdige signalering door professionals versterken

In de handreiking voor gemeenten worden verschillende instanties en professionals in de omgeving van gezinnen genoemd die relatie en scheidingsproblemen vroegtijdig kunnen signaleren en bespreekbaar maken. Denk bijvoorbeeld aan het onderwijs, de huisarts, de verloskundige, de kraamverzorgende, de jeugdgezondheidszorg, het juridisch loket, mediators en medewerkers in het gemeentelijk sociale domein. Dat zijn plekken waar ouders mogelijk met een hele andere vraag binnenkomen, maar die wel gerelateerd kan zijn aan relatie of scheidingsproblematiek. Om daar goed op in te spelen, moeten deze professionals natuurlijk wel weten welke vragen ze ouders kunnen stellen en naar wie ze ouders in het netwerk kunnen verwijzen.

Advies 1b:

Onbekend is in hoeverre professionals in Twente hier bijscholing over willen. Hierover zou navraag gedaan kunnen worden, bijvoorbeeld via (beleidsnetwerken in) gemeenten en via de pilots met interprofessionele teams in het onderwijs.

2. De vindbaarheid van informatie verbeteren

Beslissen ouders om te scheiden, dan komt er (zoals beschreven in deel 1) emotioneel en praktisch zoveel op ze af, dat de meesten het niet goed overzien. Vaak wordt in deze fase op internet informatie gezocht over uiteenlopende onderwerpen zoals geldzaken, vervangende woonruimte, juridische en fiscale informatie, opvoedingsinformatie. De informatie is echter versnipperd omdat organisaties meestal gespecialiseerd zijn op één bepaald terrein.

Verbeterpunt 2c: landelijke online informatievoorziening Digitaal Plein

Vanuit het landelijke Platform Scheiden zonder schade wordt o.m. ingezet op verbetering van de online informatievoorziening als een vorm van eerste hulp bij scheiden. Er wordt gewerkt aan een prototype van een landelijk Digitaal Plein (een website of soort app) bestaande uit 3 componenten:

1. Deugdelijke informatievoorziening voor ouders en kinderen
2. Koppeling met (lokaal) hulpaanbod, dossieropbouw, aansluiting gemeenten, ook in de vorm van een Digitaal Maatje
3. Consultatiefunctie door en voor professionals.

Naar verwachting wordt dit prototype Digitaal Plein eind 2021 opgeleverd, waarna het aan de nieuwe regering is of en wanneer e.e.a. daadwerkelijk beschikbaar komt (Van Julsingha, 2021).

Advies 2c:

Bekend is dat ouders op verschillende momenten en op verschillende plaatsen in het scheidingsproces hulp vragen over uiteenlopende onderwerpen. Er is niet één startpunt of klantroute.

De beoogde landelijke voorziening wordt gekoppeld aan websites van bestaande organisaties waar ouders die gaan scheiden aan kunnen kloppen voor hulp. Denk in Twente bijvoorbeeld aan websites van gemeenten, websites van (lokale toegangsteams), Avedan, Wijkkracht, SWDT, Wijkteams SMD, Salut en het regionale www.loes.nl Afhankelijk of de landelijke infrastructuur (Digitaal plein) er komt, zullen er steeds meer koppelingen nodig zijn tussen websites en kunnen (scheidings-)professionals de nieuwe tools integreren in hun werkwijze.

Aanbevolen wordt om over de voortgang van het Digitaal Plein contact te onderhouden met de projectleider; Kitty van Julsingha. Een verantwoordelijkheid die wellicht belegd kan worden bij de projectleider van ontwikkeltafel 1. En op de langere termijn bij een gemeentelijk contactpersoon verbonden aan het regionale platform scheiding en omgang in Twente.

3. Vroegtijdiger de juiste hulp

De meeste mensen die gaan scheiden hebben behoefte aan persoonlijk advies. Liefst van een onafhankelijk persoon, die verstand heeft van zaken en de situatie kan beoordelen en overzien”, aldus een van de conclusies uit het eindrapport “Onderzoek naar triage (complexe) scheidingsproblematiek: De huidige praktijk onder de loep” (Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 2020). Ouders die (gaan) scheiden zijn het best geholpen met een gedegen analyse van de situatie. En daarvoor is een combinatie nodig van juridische, financiële, fiscale, gedragswetenschappelijke en sociaal-emotionele expertise (Rijksoverheid, 2020). Bekend (berucht) is dat wanneer m.n. financiële zaken niet goed worden opgepakt, dit gemakkelijk complicerende factoren in een scheiding kunnen worden. Een van de doelstellingen van het landelijke programma Scheiden zonder Schade is om binnen gemeenten de (functie van) een zogeheten scheidingsloket te beleggen die meerdere disciplines combineert (Rijksoverheid, 2020). Dit bestaat dan naast het eerder beschreven DigiPlein. Momenteel worden meerdere varianten van scheidingsloketten onderzocht. Vaak wordt het concept van een scheidingsloket geïntegreerd in bestaande teams in gemeenten, bijvoorbeeld lokale toegangsteams.

Verbeterpunt 3d: Scheidingsloketten binnen het sociale domein

Als eerste gemeente in Twente is Twenterand in 2020 gestart met een scheidingsloket, binnen de gemeentelijke toegang / het zorginformatiepunt.

Advies 3d:

Wellicht kan ontwikkeltafel 1 het platform scheiding en omgang in Twente ondersteunen bij het organiseren van een verdiepingsbijeenkomst over scheidingsloketten, die ontwikkelingen in de regio m.b.t. scheiden kan versnellen.

Aanbevolen wordt om de beleidsmedewerkers en praktijkprofessionals die betrokken zijn bij scheidingsloketten zoals nu in Twenterand en Rijssen-Holten, uit te nodigen om hun ervaringen te delen met belangstellenden in de regio. En informatie op te vragen bij het landelijke platform over de voortgang van de pilots genoemd in het uitvoeringsprogramma.

Verbeterpunt 3e. Mediation voor “Goed uit elkaar gaan”

Scheidingen zijn niet te voorkomen, maar goed voorbereid uit elkaar gaan kan slepende conflictscheidingen en als gevolg daarvan schade bij kinderen helpen voorkomen.

Uit een belronde bleek dat het algemeen maatschappelijk werk in Twente (tot op zekere hoogte) begeleiding en bemiddeling bij relatieproblemen biedt. Dit wordt niet gezien als relatietherapie of althans niet zo genoemd. Voor relatietherapie kun je terecht bij een groot aantal aanbieders van mediation (zie scheidingswijzer (Loes.nl, 2021)). In deel 1 beschreven we het imagoprobleem van relatietherapie die een scheiding niet altijd kan voorkomen, maar desondanks positieve effecten kan hebben op het verwerkingsproces. Denk aan het toegroeien naar een gezamenlijk gedragen besluit dat scheiden onvermijdelijk is, meer begrip voor elkaars gevoelens en intenties en daarmee een betere basis voor het maken van afspraken door beide (ex) partners.

Advies 3e:

In Haaksbergen en Hengelo lopen pilotprojecten “Goed uit elkaar” waarbij ouders o.m. mediation krijgen aangeboden. Aanbevolen wordt om de beleidsmedewerkers en praktijkprofessionals die hierbij betrokken zijn, uit te nodigen om hun ervaringen te delen met andere professionals en andere gemeenten in Twente. En met het landelijke platform Scheiden zonder Schade. Wellicht in de vorm van een verdiepingsbijeenkomst zoals voorgesteld bij voorgaand “advies d” over scheidingsloketten.

Verbeterpunt 3f. Regionale borging ouderbijeenkomsten Raad voor de kindbescherming

Vanuit de Raad van de Kinderbescherming is landelijk een themabijeenkomst ontwikkeld als groepsaanbod voor ouders uit hun cliëntenbestand en hun netwerk waarin psycho-educatie wordt gegeven over hoe ouders verstrikt raken in een conflict, hoe dat voor de kinderen is en om mogelijkheden aan te reiken voor een eerste stap naar een meest gewenste situatie. De ex-partners zitten niet bij elkaar in dezelfde bijeenkomst. Een vernieuwende onschuldige benadering die ouders erkent in hun gevoelens en bewustwording creëert, waardoor zij veelal de ruimte gaan voelen om in het belang van hun kinderen wat anders te doen dan tot nu toe. Een sterke troef is dat de uitnodigingen door de Raad vd Kinderbescherming worden verstuurd, wat een sterke attentiewaarde geeft. En dat de ouder aangemoedigd wordt om iemand uit zijn of haar netwerk mee te vragen, wat de kans op het doorbreken van destructieve gedragspatronen groter maakt. Op landelijk niveau lopen initiatieven m.b.t. kwaliteitsbewaking en effectmeting.

Vanuit het regionale platform scheiding en omgang is er de ambitie om de ouderbijeenkomsten periodiek regionaal in Twente aan te kunnen bieden. Voor de uitvoering van de bijeenkomsten is een initiatiefgroep gevormd met professionals vanuit de Raad voor de Kinderbescherming en maatschappelijk werkorganisaties. En vóór de Corona-pandemie zijn in drie gemeenten in Twente al succesvolle bijeenkomsten uitgevoerd. Voor het borgen van de continuïteit en afspraken met alle Twentse gemeenten over het opdrachtgeverschap is een (regionale) oplossing nodig.

Advies 3f:

Het preventieve aanbod aan cursussen en bijeenkomsten voor (aanstaande) ouders wordt namens gemeenten regionaal gecoördineerd door Loes (cursusbureau). Het opdrachtgeverschap zou hier belegd kunnen worden, waarbij de Raad voor de Kinderbescherming en betrokken organisaties voor maatschappelijk werk de uitvoeringsverantwoordelijkheid houden. Voorgesteld wordt om hiervoor i.s.m. het platform scheiding en omgang een voorstel voor gemeenten en ontwikkeltafel 1 uit te werken dat ook inzicht geeft in eventuele kosten.

4. Professionalisering en ketensamenwerking

Werken met ouders (en kinderen) in scheidingssituaties vraagt specifieke deskundigheid. Dit geldt voor verschillende beroepskrachten, maar met name voor de lokale teams (maatschappelijk werkenden) in gemeenten. In de bestaande zorgstructuren in Twente hebben zij een spilfunctie in de eerste hulp bij relatieproblemen en scheidingssituaties voor ouders. In de richtlijn voor gemeenten vanuit het landelijke platform scheiden zonder Schade wordt het versterken van lokale teams dan ook genoemd in relatie tot de transformatie jeugdzorg (met een verwijzing naar een ander actieprogramma Zorg voor de Jeugd d.d. 2018) (Nederlands Jeugd Instituut, 2019). Hierbij wordt niet alleen gedoeld op kennis en kunde, maar ook op verbinding tussen de justitiële keten en de jeugdzorgketen binnen het gemeentelijke sociale domein.

Probleem is dat de keten van rechtbank en jeugdhulp nog niet goed op elkaar aansluiten als het gaat om (echt)scheidings- en familiezaken. Dit kan verbeterd worden met een meer uniform hulpaanbod met ketenafspraken (de Rechtspraak, 2016)

Verbeterpunt 4g: Ondersteuning doorontwikkeling BRAM methode

De letters BRAM verwijzen naar de 4 organisaties die betrokken waren bij het ontstaan van BRAM in 2012. Door naamsverandering en fusies kloppen de letters niet meer. Het betreft een samenwerking tussen de Raad voor de Kinderbescherming en organisaties voor maatschappelijk werk in Twente; Avedan, Wijkkracht en Wijkteams Enschede. Vanuit de behoefte uit de praktijk ontwikkelden zij een methode om ouders in conflicterende scheidingssituaties beter te kunnen helpen. Bedoeld om inzet van gedwongen hulpverlening en schade bij kinderen a.g.v. conflictscheidingen en langdurig procederen te voorkomen. Aanvankelijk werd de methode alleen ingezet na beschikking door de rechter (als ouders akkoord gaan met verwijzing naar BRAM), als laatste kans voor ouders om er samen uit te komen. Omdat de BRAM methode gebaseerd is op ketenafspraken kan de rechter er tijdens de zitting vanuit gaan dat de betreffende ouders snel terecht kunnen bij een in BRAM gespecialiseerde maatschappelijk werker (die hen kan helpen om alsnog tot werkzame afspraken te komen, in plaats van dat de rechter besluit knopen door te hakken) (Braun, 2021).

Onlangs is de methode m.b.v. een ZonMw onderzoekstraject beschreven in de vorm van een uitgebreide handleiding. Daardoor kan de kennis en werkwijze inmiddels ook vroegtijdig worden ingezet door maatschappelijk werkers die ouders begeleiding bij scheidingsproblemen. De basis staat, maar om te kunnen onderzoeken of het werkt of bijstelling vraagt, moet je het eerst uitvoeren. De volgende logische stap in de ontwikkeling van deze interventie en toekomstig vervolgonderzoek naar effecten, is dus implementatie in de praktijk ten behoeve van een meer uniforme werkwijze. Daarvoor is opleiding en supervisie nodig.

N.b. BRAM was een van de 5 geselecteerd koplopers uit de Divorce Challenge (motie Recourt, 2015 Rechtspraak) (Ministerie van Veiligheid en Justitie). Met subsidie van VWS en Justitie is eind 2019 in het kader van een ZonMw onderzoekstraject een handleiding met theoretische onderbouwing ontwikkeld (Braun, 2021).

Advies 3g:

De stuurgroep Bram bestaande uit de managers van de uitvoerende organisaties, heeft een plan voor doorontwikkeling ingediend bij ontwikkeltafel 1 van de Twentse transformatie. Hierin verzoeken zij o.m. om een financiële bijdrage voor het opzetten en realiseren van bijscholing voor maatschappelijk werkers (training, supervisie) om de methode te implementeren in de praktijk.

Wij adviseren de ontwikkeltafel om dit verzoek te honoreren omdat ouders die (overwegen te gaan) scheiden hiermee al in een vroegtijdig stadium in hun woonplaats terecht kunnen bij maatschappelijk werk dat is toegerust voor begeleiding van scheidingsproblematiek. Dit draagt zowel bij aan kwaliteitsverbetering, als aan een uniformer (basis) hulpaanbod in de regio, t.b.v. aansluiting justitiële keten en het sociale domein.

Tot slot

Het doel van de analyseopdracht van ontwikkeltafel 1 van de Twentse transformatie was om antwoord te geven op de volgende vragen;

“Wat is er regionaal in Twente aan versterking nodig om ouders met relatieproblemen of die maximaal 2 jaar geleden gescheiden zijn vroegtijdig hulp te bieden om de kans op schade voor kinderen te verminderen? Wat is er minimaal nodig?”

In dit laatste deel van de analyseopdracht presenteerden we een zestal verbeterpunten (a t/m g) op vier ontwikkelgebieden met de bedoeling;

- om vroegtijdige signalering en steun vanuit het netwerk van ouders/ gezinnen te versterken
- om de vindbaarheid van informatie voor ouders te verbeteren
- om ouders vroegtijdiger de juiste hulp te kunnen bieden
- om de ketensamenwerking tussen justitie - jeugdhulp – en het sociale domein te verbeteren.

De verbeterpunten zijn geconcretiseerd in adviesvoorstellen over hoe ze mogelijk opgepakt kunnen worden in Twente.

Deze adviesvoorstellen bouwen voort op de huidige infrastructuur in de 14 Twentse gemeenten, op de functie van het regionale platform scheiden en omgang als expertgroep waar de hele keten in Twente is vertegenwoordigd, op plannen die vanuit de behoefte in de praktijk in Twente zijn ontwikkeld en die aansluiten op actuele landelijke beleidsontwikkelingen, in gang gezet vanuit het landelijke platform Scheiden zonder Schade.

De laatste vraag in de analyseopdracht; “Wat is er minimaal nodig in Twente” is niet eenvoudig te beantwoorden. We denken dat een strategie waarbij ingezet wordt op alle 6 verbeterpunten (a t/m g) vanwege hun onderlinge samenhang, de kans op vroegtijdige hulp voor ouders met relatieproblemen en scheidingsituaties het best verbetert.

Annemarie van Beem
Hanneke Winkelhorst
GGD Twente, maart 2021

Literatuurlijst

- Bakker-Klein, J. (2018, november 9). *Hannie van Leeuwenlezing "Anders Kijken"*. Opgehaald van MOVISIE: <https://www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/2018-11/Hannie-van-Leeuwenlezing-november-2018.pdf>
- Braun, B. (2021). *BRAM: een effectieve interventie bij vechtscheidingen waarbij justitie en sociaal werk samenwerken?* Opgehaald van ZonMw: <https://www.zonmw.nl/nl/onderzoek-resultaten/jeugd/programmas/project-detail/effectief-werken-in-de-jeugdsector/bram-een-effectieve-interventie-bij-vechtscheidingen-waarbij-justitie-en-sociaal-werk-samenwerken/verslagen/>
- de Rechtspraak. (2016, oktober 10). *Visiedocument Rechtspraak (echt)scheiding ouders met kinderen*. Opgehaald van Rechtspraak: <https://www.rechtspraak.nl/SiteCollectionDocuments/visiedocument-vechtscheidingen.pdf>
- Family Factory. (2020). *Gezin in Scheiding: Leren van de ervaringen van anderen*. Opgehaald van Family Factory: <https://familyfactory.nu/gezin-in-scheiding/>
- Ince, D., van Rooijen, K., & Verheijden, E. (juli, 2018). *Wat werkt bij scheiding?* Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Kennispunt. (2020). *Landelijke cijfers aantal kinderen met gescheiden ouders*.
- Kindbehartiger. (2021). *Geef ieder kind in een scheiding een stem*. Opgehaald van Kindbehartiger: <https://kindbehartiger.nl/>
- Loes.nl. (2021). *Wegwijzer Scheiden en Omgang voor professionals*. Opgehaald van Loes.nl: <https://www.loes.nl/uploads/Wegwijzer%20scheiden%20voor%20professionals%20versie%202021.pdf>
- MARE. (2020, september 1). *Mens Centraal Scheiden zonder schade*. Opgehaald van VNG: <https://vng.nl/sites/default/files/2020-12/scheidenzonderschade.pdf>
- Ministerie van Veiligheid en Justitie. (sd). *De motie-Recourt*. Opgehaald van Ministerie van Veiligheid en Justitie: <http://kenniscentrumoudervreemding.nl/wp-content/DC/divorce-challenge/de-motie-recourt.html>
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. (2020, juli 3). *Onderzoek triage (complexe) scheidingsproblematiek: De huidige praktijk onder de loep*. Opgehaald van VNG: <https://vng.nl/sites/default/files/2020-12/onderzoektrialogcomplexescheidingen-kpmg-inopdrachtvanministerievanvws.pdf>
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Directie Jeugd. (2020, juli 3). *Onderzoek triage (complexe) scheidingsproblematiek: De huidige praktijk onder de loep*. Opgehaald van VNG: <https://vng.nl/sites/default/files/2020-12/onderzoektrialogcomplexescheidingen-kpmg-inopdrachtvanministerievanvws.pdf>
- Nederlands Jeugd Instituut. (2019, juni). *Uitvoeringsprogramma Scheiden zonder Schade*. Opgehaald van NJI: <https://www.nji.nl/nl/Download-NJi/Uitvoeringsprogramma-Scheiden-zonder-schade.pdf>
- Rijksoverheid. (2018, februari 22). *Scheiden... En de kinderen dan?* Opgehaald van Rijksoverheid: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2018/02/22/rapport-scheiden...en-de-kinderen-dan>
- Rijksoverheid. (2020, 10 31). *Handreiking 'Hoe kunnen gemeenten scheidende ouders en hun kinderen helpen?'*. Opgehaald van Rijksoverheid: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/scheiden/documenten/brochures/2020/10/31/handreiking-hoe-kunnen-gemeenten-scheidende-ouders-en-hun-kinderen-helpen>
- Rijksoverheid. (2020, juni 30). *Voortgangsrapportage Scheiden zonder Schade*. Opgehaald van Rijksoverheid: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2020/06/30/tk-bijlage-3-voortgangsrapportage-scheiden-zonder-schade>
- StoryConnect. (2020). Regio responses - Twente.
- Van der Valk, I., van den Berg, G., van der Veldt, M., Anthonijsz, I., & Spruijt, E. (2020). *Richtlijn Scheiding en problemen van jeugdigen voor jeugdhulp en jeugdbescherming*. Utrecht: BPSW, NIP, NVO. Opgehaald van <https://richtlijnenjeugdhulp.nl/wp-content/uploads/2021/01/Richtlijn-Scheiding-en-problemen-van-jeugdigen-2020.pdf>
- Van Julsingha, K. (2021, januari 26). Digitaal Plein. (H. Winkelhorst, Interviewer)
- Villa Pinedo. (2020). *Voor alle gescheiden ouders omdat jij jullie kind zo goed mogelijk wilt begeleiden*. Opgehaald van Villa Pinedo: <https://www.villapinedo.nl/ouders/>

Werkgroep Verstoorde Huiselijke Relaties Twenterand. (januari 2019). *Schadelijke gevolgen van scheiding bij kinderen voorkomen of beperken. Aanzet voor een plan van aanpak in Twenterand.*

